

Ekološke koncepcije, prostorno – društvene promjene i razvoj

Zdravko Mlinar

Fakultet za politične vede, sociologiju i novinarstvo Ljubljana

Revija za sociologiju, bod. VIII, 1978 (1–2, siječanj-lipanj); 75–88

Izuzetna dinamika razvojnih procesa unutar i izvan okvira lokalnih, regionalnih kao i teritorijalnih društvenih zajednica dolazi na različite načine do izražaja u teorijskim koncepcijama i empirijskim istraživanjima na području sociologije i drugih društvenih nauka.

Pokušat ćemo izložiti samo karakteristične koncepcije na užem području sociologije, koje se najneposrednije odnose na prostorno-društvene procese. Kri- tička, marksistička ocjena ovih koncepcija pomoći će nam u formiranju kriterija i perspektive daljnje dogradnje teorije prostorno-društvenog razvoja. Radi se o području, odnosno pristupu s gledišta tzv. ljudske i socijalne ekologije.

I) LJUDSKA I SOCIJALNA EKOLOGIJA

Ljudska ekologija, kao područje sociološkog istraživanja i utjecajna teorij- ska koncepcija, formirala se nakon prvog svjetskog rata. Iako formalno nije priz- nata kao samostalna disciplina u oblasti društvenih nauka i uprkos tome što se zasniva na različitim ili čak divergentnim tumačenjima, ona je, ipak, duže vrije- me preovladavala, barem kao kostur urbane sociologije. Njezini pojmovi, modeli i »teorije« postali su popularnim uzorkom konceptualizacije i interpretacije pro- storno-društvene strukture i procesa, naročito u kontekstu velegradskih aglome- racija.¹

Ne upuštajući se u detaljniju analizu različitih koncepcija s područja ljud- ske (socijalne) ekologije htjeli bismo naći, prije svega, **dodirne tačke među ovim koncepcijama i prostorne dimenzije razvojnih promjena**. Unatoč velikom širenju ekologije, dolazi do sve većih nejasnoća i pojmovne zbrke, pa su zato potrebna kratka uvodna objašnjenja.

Čak više od građanske sociologije koja se razvijala pod utjecajem razvoja biologije, ljudska ekologija razvijala se pod utjecajem bioekologije.² Većinu svo- jih pojmova preuzela je od ekologije biljaka i životinja a, osim toga, sociolozi- ekolozi oslonili su se i na prostorno-vremenski kostur klasične mehanike, na pro- storni sistem socijalne geografije, kao i na distribucione teorije iz ekonomije (vidi W. E. Gettys, u: Theodorson, 1961., str. 101).

¹ Skoro da ne postoji udžbenik ili priručnik s područja urbane sociologije koji ne obuhvaća poglavlje o ekološkim teorijama i modelima rasta i strukturiranosti gradova koje je formirala škola »klasične« ljudske ekologije.

² Kasnija »socijalna ekologija« koja se javlja kao okvir kontekstualnih analiza društvenih pro- cesa, naročito u posljednje vrijeme, u priličnoj se mjeri već oslobodila takvog nasljedstva.

Roderick McKenzie, jedan od glavnih predstavnika klasične ljudske ekologije, definirao ju je kao »nauka o prostornim i vremenskim odnosima ljudskih bića, na koje utječu selektivne, distributivne i akomodacione snage sredine« (Vidi: McKenzie, 1927., 1968., str. 4). Ovakvoj definiciji slijedilo je obimno empirijsko istraživanje koje se usredsredilo na (nejednaku) prostornu distribuciju stanovništva i drugih društvenih pojava unutar gradskih aglomeracija (vidi o tome: Aleksandar Todorović, 1965; Jirži Musil, 1967.). Tokom vremena, ovakav interes za prostornu dimenziju društvenog života — od prvobitnog proučavanja međuzavisnosti (simbiotski odnosi) u prostoru — doveo je do uprošćavanja koja su istovremeno značila bezizlazan položaj i krizu klasične ljudske ekologije.

Ekološko istraživanje u sociologiji sve je više dobijalo karakter posebne metodološke tehnike, kao što je npr. kartografija podataka o društvenim pojavama ili se bavilo analizom iskorištavanja zemljišta, nalik na socijalnu geografiju.

Pedesetih godina, ekološki aspekt u sociologiji ponovo je izazvao veći interes. Najprije je Amos Hawley izložio svoju neoortodoksnu koncepciju, koja se usredsređuje na proučavanje forme i mijenjanja (teritorijalno) društvenih zajednica. Umjesto prostorne dimenzije u prvi plan je stavio zajednicu i funkcionalne međuzavisnosti, koje proizlaze iz kolektivne adaptacije stanovnika na sredinu (Amos Hawley, 1950.). Ekologija postaje sinonimom za »teoriju stukture zajednice«. Struktura zajednice se, prema tome, slično kao Durkheimovoj socijalnoj morfologiji, javlja kao funkcija, kao njezin eksplanandum.

L. Schnore i D. O. Duncan formirali su još jednu koncepciju ljudske ekologije. Radi se o tzv. »ekološkom kompleksu« koji je trebao otvoriti mogućnosti analize stabilnosti i promjena u okviru društvenih sistema. Ekološki kompleks čine četiri varijable, koje oni razmatraju kao recipročno, kauzalno i funkcionalno međuzavisne. To su: populacija, sredina, tehnologija i organizacija (struktura). Svaka promjena u bilo kojoj od varijabli ili faktora udaljuje se od klasične ljudske ekologije, orijentirane prije svega na mikro-nivo, nasuprot najnovijim socijalno-ekološkim istraživanjima koja nastoje da istovremeno uzmu u obzir nekoliko međusobno povezanih nivoa (npr. lične osobine birača i strukturne karakteristike sredine u kojoj žive i sl.). Ovdje se radi isključivo samo o jednom (makro) nivou analize.³

Ljudska se ekologija formirala nekoliko decenija u veoma zatvorenom krugu i dobila je u okviru sociologije) potpuno specifičan značaj, kako u odnosu na prvobitnu definiciju neologizma ekologija⁴, tako i u odnosu na ostala sadržajna područja njezine upotrebe — van sociologije. I uopće izvanredna ekspanzija ekologije na sadržajno veoma različita područja, dovela je do pitanja — da li među njima još uopće postoji neka veza, odnosno da li imaju sva ta područja još neki zajednički nazivnik⁵?

Ekološki kompleks, doduše, do određene granice proširuje specifično sociološki značaj ljudske ekologije, jer se barem »varijable« kao što su stanovništvo,

³ Čini se, doduše, kako bi ekološki kompleks sa svoja četiri faktora mogli svrstati u još jednu »teoriju faktora« koje su razmatrali npr. A. Labriola i G. V. Plehanov. Plehanov, na primjer, kaže: »Ova ili ona varijanta ovakve teorije mora se zaista javljati svugde, gde ljudi, koje interesuju društvene pojave, prelaze od prostog posmatranja i opisivanja tih pojava na istraživanje one veze koja postoji među njima« (Plehanov u knjizi: A. Labriola, 1958., str. 125—127). Teoriju faktora shvaća kao rezultat podjele rada i društvene analize, zato će biti razvojem društvenih nauka zamenjena sintetičkim pogledom na društvo. To znači da u ovoj perspektivi — i — ekološki kompleks ne može da računa s dugoročnijom prisutnošću među »sociološkim teorijama«.

⁴ Pojam »ekologija« kojeg je 1867. godine uveo Ernest Haeckel treba, po njegovoj definiciji obilježavati proučavanje utjecaja fizičke i biološke sredine na ponašanje i razvoj organizama. Ekološka literatura u nas, doduše, još je veoma skromna, dok se brzo povećava interes za »ekološku krizu«.

⁵ s tim u vezi vidi: Marjan Tepina, 1974.; Stane Krašovec, 1970.

sredina i tehnologija pojavljuju i u studijama o »ekološkoj krizi« i o trendovima te »granice rasta«, koji se pretežno odvijaju izvan užihih okvira sociologije.⁶

Uz prevladavajuću psihologizaciju građanske sociologije, ekološka interpretacija, uprkos opravdano oštroj kritici koja joj je bila upucena, ipak je predstavljala određen korektiv i vrijednost, na koju su se šezdesetih godina počeli nadovezivati novi pokušaji **kontekstualne analize društvenih** pojava. Temeljnije istraživanje npr. razlika u »političkom ponašanju«, tražilo je ne samo uzavanje karakteristika pojedinaca, već istovremeno i karakteristike onih teritorijalnih jedinica, u kojima oni žive i rade (gradska četvrt, selo i sl.). Tako su izložili niz teorijskih i metodoloških problema u vezi **nivoa analize** (individualni i kolektivni, koji opet može biti lokalni, regionalni, nacionalni i sl.). Biološke determinante su potisnute, dok je u prvi plan dolazila upravo analiza odnosa između mikro i makro-nivoa u procesu strukturalnih promjena u teritorijalnim jedinicama (Dogan-Rokkan, 1967., str. 42).

Nova sadržajna orijentacija došla je i do vanjskog izražaja s prelaskom od »ljudske« k »socijalnoj« ekologiji⁷. Naročito »Simpozij o kvantitativnoj ekološkoj analizi u društvenim znanostima« na svjetskom kongresu u Evijanuu, 1966. godine, nizom novih ideja sadržajno i metodološki učvrstio je socijalne ekologiju (Dogan-Rokkan, 1969.). Četiri godine kasnije, na slijedećem kongresu u Varni, nakon već izvršenih empirijskih istraživanja u brojnim zemljama došlo je do osnivanja istraživačkog komiteta za socijalnu ekologiju u međunarodnoj sociološkoj asocijaciji.

U savršavanje metodologije i kompjutora, kao i sve veća količina statističkih i drugih podataka o najmanjim prostorno-društvenim jedinicama, utjecali su na učvršćenje tzv. »faktorske ekologije«. Radi se o pokušajima da se veliki broj varijabli koje opisuju ekološke jedinice, reducira na osnovne dimenzije koje se koriste za klasifikaciju ovih jedinica. Faktorska ekologija ponekad pokazuje tendenciju predstavljanja socijalne ekologije u cjelini (vidi F. Sweetser, 1973., 1974.; C. G. Janson, 1974.).

Ovakvim istraživanjima ipak se postepeno afirmira i razumjevanje za širi kompleks zavisnosti u vremenu i prostoru, što čini osnovu za objašnjenje razvojnih promjena.

II KRITIČKA OCJENA EKOLOŠKIH KONCEPCIJA U SOCIOLOGIJI

Nakon što smo veoma kratko naznačili pojavu ljudske, odnosno socijalne ekologije, pokušat ćemo kritički ocijeniti njezine glavne koncepcije s gledišta njihove upotrebljivosti ili neupotrebljivosti u ispitivanju razvojnih promjena u vremenu i prostoru. Ekološki »pristup«, doduše, uveo je ili učvrstio određene novine u tadašnjoj građanskoj sociologiji (strukturalna, kontekstualna analiza, umjesto prevladavajućeg psihologizma i bihejviorizma, određen napredak u metodologiji,

⁶ Po mišljenju nekih autora, takva je ekspanzija doduše doprinijela »popularizaciji ekologije, dok je veoma malo doprinijela ekologiji kao znanosti. Prije bismo mogli reći da je baš s ekspanzijom, koja sličii pravoi eksploziji, ekologija kao znanost zašla u bezizlazan položaj... U stvari, ekologija je sporna, odnosno kontroverzna znanost sve od kada je prestala biti isključivo biološka nauka, dakle od tada kada je počeo njen interes za čovjeka.: vidi Stefe, 1976., str. 4. Hans Magnu Enzensberger, u svojoj kritici političke ekologije naziva ekologiju hibridnom disciplinom i navodi primjer iz literature, kada su čak 23 različite znanstvene grane uključene u pokušaj sinteze; vidi H. M. Enzensberger, 1974., str. 158.

⁷ Pri tome treba ipak uzeti u obzir da se i u okviru bioekologije (dakle izvan okvira sociologije) javljaju studije o »ljudskoj ekologiji«, kao što se »socijalna ekologija« ponekad upotrebljava za označavanje čisto psihološke problematike odnosa između mikro-fizičke sredine i čovjekova ponašanja. Na inicijativu Udruženja za higijenu, preventivnu i socijalnu medicinu (1972) održan je 1975. godine »Prvi međunarodni kongres za ljudsku ekologiju« u Beču gdje su razmatrane slijedeće teme: 1. ljudsko-ekološka etika; 2. zdravstveno ponašanje; 3. ekologija izvora; 4. utjecaj sredine preko već izgrađenih struktura; 5. saobraćajna ekologija kao dio ekologije umjetne sredine; 6. teoretske osnove ljudske ekologije. Ova tematika očigledno daleko prelazi sociološke aspekte ekoloških proučavanja (vidi: Humanökologische Gesellschaft, 1975.).

posebno od razmatranja pojedinih varijabli k istovremenom uzimanju u obzir više pojava i sl.). Istovremeno se upravo razmatranju razvojnih promjena i zakonitosti **ne daje odgovarajuća pojmovno teoretska osnova koja bi omogućavala dijalektičku interpretaciju prostorno-društvenih procesa.**

Sociolozi, koji su uveli ekološku tematiku u sociološko istraživanje prostorno-društvenih procesa u kontekstu dinamične industrijalizacije i urbanizacije, nisu potražili šire teoretske polazne osnove za razumijevanje ovih procesa u marksističkoj teoriji društvenog razvoja i dijalektičkoj metodi analize koji su bili razvijeni nekoliko decenija prije njih. Nisu se oslanjali ni na kritike geografskog i boloskog materijalizma, koje su još u prošlom vijeku upozoravale na neodrživost mehanicističkog tumačenja materijalnih pokretačkih snaga društva.⁸ Zato je razumljivo da u novoj varijanti i s gledišta uže životne sredine (gradska naselja, regije)⁹ možemo u ljudskoj ekologiji razotkrivati ideje koje su zaobišle kritiku geografskog materijalizma; u suprotnom, ne bi mogle preživjeti devetnaesti vijek.

Iako neki smatraju zaslugom ljudske ekologije što je unijela veću dinamičnost u tumačenje društvenih događaja, ovakva ocjena može imati samo ograničenu vrijednost. Kao što ćemo vidjeti, njihove koncepcije, doduše, razmatraju dinamičku promjena u fizičkom prostoru, ali ne obuhvaćaju viši oblik kretanja kojeg predstavljaju razvojni procesi.

1. Mehanicistička shvaćanja kretanja

1.1. Najjednostavniji oblik kretanja

Ljudska se ekologija usredotočila, prije svega, na vanjske manifestacije društvenih promjena, koje je bilo moguće registrirati i prikazivati u **fizičkom prostoru** gradskih i seoskih područja. U prvom je planu bila slika stanja i promjena prostorne distribucije stanovništva i drugih uočljivih i izmjerljivih objekata u okviru (lokalne) zajednice koja ima jasno određene granice u prostoru. Ograničila se na **najjednostavniji oblik kretanja**, tj. na mehaničko kretanje.¹⁰ Zanimaju je, prije svega, kretanja u prostoru i određeni prostorno-društveni procesi, kao na primjer, **koncentracija, centralizacija, segregacija, invazija i sukcesija**. Iako, pored ekološke strukture razmatraju i »ekološke procese« koji ukazuju na određene promjene u prostornom rasporedu ljudi, institucija i aktivnosti tokom vremena, time još uvijek ostavljaju po strani razvoj i njegove zakonitosti. Naime, uvažavaju prije svega promjenu oblika aglomeracija naseljenja, dok historijski značaj ovih promjena ostaje potpuno neobjašnjen.

1.2. Kvantitativne promjene: rast

Osnovna pažnja ekoloških studija bila je posvećena rastu, a ne razvoju. Rast izlaže povećavanje ili smanjivanje broja pripadnika jedinice (komponente sistema), a ne i bitne promjene u karakteru ovih pripadnika i njihovih međusobnih odnosa. Mijenja se samo udjeo pojedinih kategorija populacija, koje stupaju u međusobne odnose, kao i njihova stabilnost ili nestabilnost. U odgovarajućoj literaturi često nalazimo na teme poput »rast grada«, »rast gradskog stanovništva« »ekspanzija«, »prostorno proširivanje« i druge, koje ukazuju na nominalno odnosno kvantitativ-

⁸ U nas je, s marksističkog gledišta temeljito istražio teorije geografskog materijalizma kao i odnos između prirode i društva, dr Milan Milutinović u svojoj — doduše malo poznatoj — studiji o geografskom materijalizmu (1957).

⁹ Upravo orijentacija na neposrednu sredinu i mikro-sociološki nivo, vjerojatno predstavlja jedan od razloga da se klasična ljudska ekologija nije uključila u šire opće-teorijske rasprave o determiniranosti razvojnih promjena.

¹⁰ F. Engels kaže o tome u »Dijalektici prirode«: »Samo se po sebi razume da je istraživanje prirode kretanja moralo započeti s najnižim, jednostavnim oblicima kretanja, moralo se naučiti kako da se shvate ti oblici pre nego što je ono moglo pridoneti bilo šta tumačenju viših i složenijih oblika. Stoga vidimo kako se u istorijskom razvoju prirodnih nauka najpre izgrađuje teorija jednostavne promene mesta...« (»Kultura« — Beograd, 1951., str. 66.). Pri tome, naravno, ostaje pitanje u kojoj se mjeri radilo u ekološkim koncepcijama o početništvu, a koliko o utjecaju društva koje je bilo predmet istraživanja.

no povećanje ili smanjivanje prostorno-društvenih jedinica. Pojam razvoja uopće ne upotrebljavaju ili ga faktički poistovećuju s pojmom rasta. Radi se, dakle, o **nagomilavanju kvantiteta**, a ne i o promjeni kvaliteta. Rast kao nominalno povećanje ili opadanje broja stanovnika određene aglomeracije — sam za sebe — još ništa ne govori u pogledu razvoja. Nagomilavanje stanovništva na određenom prostoru može biti odraz dinamičnog društveno-ekonomskog razvoja, a može, — kao relativno autonomni faktor, »doprinositi« stagnaciji ili čak nazadovanju¹¹.

Koncepcija rasta svakako je veoma »priručna«, osobito u empirijskom istraživanju. Kao takva, nije ni specifikum, osim možda zbog utjecaja koji se preko nje prenose iz biologije — ljudske ekologije. Posebno aplikativno orijentirana istraživanja koja koristi pojmove, kao što su »ekonomski, socijalni i prostorni razvoj« u većini slučajeva ne razlikuju »razvoj« i »rast« i u suštini ostaju na nivou drugog¹².

I istraživanja difuzijskih procesa¹³, koja doduše prelaze okvir ekologije, slijede određene pravilnosti »životnih ciklusa« pa se zasnivaju na modelu rasta (proširivanja) pojava (inoacija) u vremenu i prostoru. Slično kao što biologija razmatra organski rast kao funkciju vremena i u tim razmatranjima uzima u obzir prije svega imanentnu logiku samog procesa. Radi se o implicitnoj pretpostavci da, prije svega prostorna i vremenska distanca od polaznih tačaka pojavljivanja inovacija, objašnjavaju vjerojatnost njezinog prihvaćanja.

Razmatranje rasta pojedinih pojava, dakle, pretendira na razotkrivanje inherentnih pravilnosti ovog procesa koji treba da bude osnova za predviđanja npr. kako će se odvijati tokom vremena¹⁴ ovaj proces na relaciji centar — periferija.

Koncepcija rasta ni u pogledu sadržaja ne uključuje bit razvojnih promjena i ne objašnjava šire determinacijske osnove različite dinamike ovih promjena u teritorijalno-društvenim jedinicama.

1.3. Nepovezanost u prostoru — analiza agregata

Mehanicistička i pozitivistička priroda promatranih ekoloških istraživanja u sociologiji javlja se i u tome da »zajednice« poistovećuju s populacionim agregatima kojima su granice određene samo fizičkim prostorom. Sociolozi su time prihvatili redukcionizam — društvenih na fizičke kriterije. Ne utvrđujući gornji stupanj unutrašnje povezanosti promatranih agregata, uzimali su u obzir kao društvene jedinice, jednostavno područja koja su fizički ocrtavala poseban identitet¹⁵.

Budući da nisu uspjeli definirati sociološke i društvene osnove za razmatranje mnoštva pojava u kontekstu velikog grada, našli su prividno rješenje u tome što su **fizički prostor** uzimali u obzir kao njihov **zajednički nazivnik**. Time fizički nisu pružali osnovu za sociološko tumačenje razvojnih promjena koje pretpostavlja novu kvalitetu i ne samo mehanički zbir pojedinih pojava. Razvojne pro-

¹¹ Ilustracija za ovo potonje su npr. neki gradovi u Indiji (Kalkuta, Bombej...) i drugim zemljama u razvoju (npr. Najrobi) u kojima je rast stanovništva brži od njihovog ekonomskog razvoja; s tim u vezi govore o »prekomjernoj urbanizaciji«. Najrobi ima visok rast, jer se svake godine doseljava oko šezdeset tisuća stanovnika iako nemaju skoro nikakvih mogućnosti da dobiju zaposlenje.

¹² Pri tome se ne radi o htjenju ili odlučivanju o tome. Radi se o nizu neriješenih teoretskih i metodoloških pitanja. Od opće spoznaje da treba razlikovati između oba pojma (iako za sada ni to nije jasno), dakle, još je dug put do njegove operacionalne upotrebe. Ponekad smo prisiljeni raditi po starom, iako istovremeno teoretski obrazloženo bitno drugačija rješenja.

¹³ U nas postoji o tome rad (doktorska disertacija) Vojislava Đurića; vidi V. Đurić, 1975.

¹⁴ Različiti stupanj društveno-ekonomske razvijenosti pojedinih teritorijalnih jedinica (kako je pokazuju konvencionalni kriteriji odnosno indikatori), može biti odraz različite faze difuzijskog procesa. Dok, na primjer u gradovima posjeta kinematografima stagnira ili opada, u unutrašnjosti još uvijek brzo raste, jer još nije postigla gornju granicu na tipičnoj »S krivulji« (polako, brzo, polako) difuzijskih procesa. Ipak, nije nužno da će manje razvijeno područje uvijek slijediti uzorak razvijenijih. Npr. pojava televizije koja utječe i na smanjivanje posjete kinematografima, može značiti da u manje razvijenim područjima posjeta kinematografima nikada neće dostići onako visoki stupanj, koji je postigla prije toga u razvijenijim, dok još nije bilo televizije, itd.

¹⁵ Pored fizičkog kriterija, uzimaju doduše u obzir neravnomjerno nagomilavanje društvenih karakteristika, odnosno pojava, ali još uvijek kao agregate, a ne kao međusobno povezane jedinice (sisteme).

mnjene ne možemo obuhvatiti s konceptualizacijom koja ostaje na nivou agregata bez uvažavanja povezanosti među njihovim sastavnim dijelovima. Engels («Dijalektika prirode») o tome kaže: »U tome da se sva ta tela nalaze u **uzajamnoj vezi sadržano je već da ona deluju jedno na drugo, a to njihovo uzajamno delovanje upravo i jest kretanje**«. (potcrtao Z. M.)¹⁶

Ako ne uzmemo u obzir povezanost, nećemo moći obuhvatiti kretanja, posebno na kvalitativno više oblike kretanja kao što je društveni razvoj.

U metodološkom pogledu ekološke studije oslanjale su se na »analizu agregatskih podataka«. Takva analiza razmatra cjelinu samo kao mehanički zbir djelova, tako da se cjelina u kvalitativnom pogledu ne razlikuje od svojih dijelova.

2. Biologistička konceptualizacija

Kao što smo već spomenuli, ljudska ekologija je u sociološkoj varijanti preuzela svoje osnovne pojmovne kategorije iz botanike i zoologije. Najprivlačnija je bila Darwinova evolucionistička teorija koja je istovremeno pružala i pojmove, odnosno omogućavala analogije koje su izgledale pogodne za razumijevanje prostorno-društvenih procesa. Tobaže i u ovim procesima djeluju sile kakve je on razotkrpio u prirodi.

Karakteristični pojmovi koji su usmjeravali ekološka istraživanja u sociologiji, bili su npr. adaptacija, takmičenje, dominacija, simbioza, sredina i dr. Kako nam ovakav pojmovni instrumentarij može poslužiti za objašnjavanje (razvojnih) promjena u prostoru i vremenu? Razmotrimo ovo barem na nekoliko slučajeva.

2.1. Adaptacija i ravnoteža

Iako adaptaciju nisu shvatili u ekstremnoj verziji na kakvu nailazimo u teorijama geografskog materijalizma, ipak je upravo proces adaptacije na sredinu jedna od centralnih preokupacija ljudske ekologije. Pri tome su, doduše, uzimali u obzir i društvenu sredinu koja se razvojem tehnologije mijenja. Ipak, u suštini koncept adaptacije čovjeku pruža sekundarnu (ako ne čak i pasivnu) ulogu u odnosu na vanjske sile kojima se »prilagođava«. Ekološka paradigma pretpostavlja kao polaznu točku određenu ravnotežu, dok je promjena smetnja koja je prisutna toliko vremena dok se ponovo ne uspostavi ravnoteža preko simbiotskih odnosa¹⁷ Takva koncepcija, naravno, proizlazi iz biologije, dok je njezin karakter previše statičan da bi mogla poslužiti i za tumačenje **razvojnih** promjena u društvu. Takva paradigma može biti pogodna za još izolirane primitivne ljudske zajednice koje se još nisu uključile u razvojne procese ali nikako ne objašnjava razvojne procese budući da se ovi ne mogu reducirati na mijenjanje obima pojedinih agregata.

Dijalektička analiza ponovno nam razotkriva da suština razvoja nije u mijenjanju samo veličine, već prije svega u strukturalnim promjenama koje znače kako promjenu u strukturi unutrašnjeg sastava društvene jedinice (promjena subjekata koji se međusobno povezuju), tako i promjene u stupnju njihove povezanosti.

¹⁶ Ova misao očitava izuzetno bogate i dalekosežne teorijske implikacije i za više oblike kretanja, kao što je društveni razvoj, što na ovom mjestu ne možemo detaljnije prikazati i objašnjavati. Slično raspravlja Engels i u »Anti-Diringu« (str. 145–146, Kultura, Beograd, 1964.), gdje nedvosmisleno pokazuje da »mehanicističko promatranje pojava isključuje mogućnost obuhvaćanja razvojnih promjena. Dok stvari promatramo u mirovanju i bez života, **svaku za sebe, jednu pored druge i jednu za drugom**, onda na svaki način u njima ne nalazimo ni na kakve protivrječnosti. . . . Sasvim drukčije biva čim stvari promatramo u njihovom kretanju, njihovom mijenjanju, njihovom životu u njihovom međusobnom uzajamnom djelovanju. Tu odmah nailazimo na protivrječnosti. I samo je kretanje protivrječnost; čak i prosto mehaničko mjenjanje mjesta.«

¹⁷ »Klasičan« primjer iz prirodnih znanosti jest srazmjer između broja zečeva i lisica; ako se broj prvih poveća bit će više hrane za druge, što će dovesti do povećanja broja lisica, a to će opet prouzrokovati smanjivanje broja zečeva, itd. Koncept ravnoteže bio je predmet brojnih diskusija o funkcionalizmu, što je neposredno ili posredno relevantno i u razmatranju koncepcija ljudske ekologije. Vidi npr. A. Gouldner, M. Pečuljić, I. Kuvačić i dr.

2.2. Takmičenje

Kao što se drvo »takmiči« s ostalim drvećem iste ili drugih vrsta za prostor, hranu i svjetlost, tako se i čovjek, tobože, takmiči za povoljniju lokaciju i za prostor u okviru grada. Takmičenje je duže vrijeme predstavljalo centralnu koncepciju i u stvari, najopćiji teoretski okvir ljudske ekologije koji bi po ugledu na Darwinovu borbu za opstanak **davao ton** svim ostalim procesima, odnosno koncepcijama (Štefe, 1975., str. 28.). Stoga zaslužuje određenu pažnju, iako doduše ne postoji neposredna i očigledna veza među takmičenjem i zakonitostima razvojnih promjena.

Park i drugi predstavnici klasične škole, takmičenje su uzimali u obzir prije svega u odnosu na njegove neposredne implikacije, tj. kao osnovu koja određuje distribuciju stanovništva u prostoru. Kasnije su uključivali i Durkheimove ideje o tome da takmičenje ubrzava specijalizaciju i podjelu rada. Ubrzana podjela rada, predstavlja način, kako smanjiti pritisak takmičenja odnosno kako ga mimoići. Ali, budući da je podjela rada, također, jedan od razvojnih procesa, ovdje se uspostavlja veza i s predmetom našeg razmatranja.

Ne upuštajući se u detaljniju analizu i kritiku ove centralne ekološke koncepcije, ipak je potrebno da ukažemo barem na neke razvojno-relevantne implikacije.

Takmičenje pretpostavlja određen tip društva, npr. liberalno-kapitalističkog unutar kojeg dolazi do konfrontacije individualnih, odnosno privatno vlasničkih interesa. Shvaćanjem baš ovakvog konteksta i naglašene individualne prostorne i društvene mobilnosti, ekološke koncepcije su se nadovezivale prije na nasljeđe socijalnog darvinizma, nego na marksističku analizu klasne strukture i klasnog konflikta.

Relevantnost ovog koncepta nije ograničena samo s gledišta globalno-društvenog konteksta i etape društvenog razvoja, već i u konkretnoj situaciji u kojoj je upotrebljavan. Svaka pretenzija k univerzalnosti prema tome, u suštini je pogrešna. Proširena vremenska i razvojna perspektiva odmah razotkriva da takmičenje ni u pretkapitalističkim društveno-ekonomskim formacijama niti u socijalističkim društvima danas nema takvu ulogu kakva mu je pridavana od strane predstavnika klasične ljudske ekologije. Čak u okviru kapitalističkog društva proširuje se ona sfera (npr. prostorno planiranje, kolektivna potrošnja), koja je izuzeta iz robno-tržišnih zakonitosti.

2.3. Zanemarivanje faktora svijesti

Kao treću karakteristiku s biologističkom oznakom možemo navesti koncentriranja — od strane bar pojedinih sociologa ove orijentacije — na biofizički nivo društva. Uz razlikovanje koje je uveo E. Park — na kulturni i supkulturni (biofizički) nivo društva, u svojim su analizama — iako nedosljedno — izlagali prije svega **sferu prouzrokovanih pojava**. Uz ovakvu orijentaciju na procese nesvjesne adaptacije na sredinu bila je zapostavljena uloga ličnosti pojedinca (individualne aspiracije), kao i uloga urbanog i regionalnog planiranja. U tom smislu je klasično ekološki pristup, u skladu sa svojim biološkim modelima, pridavao veliki značaj prije svega sredini a pri tome zanemarivao sve veću ulogu svjesnih subjektivnih faktora za razumijevanje razvojnih promjena.

3. Ograničenost u prostoru i vremenu: entocentrizam i klasno društvo

Prilikom ocjenjivanja koncepcija i empirijskih rezultata ekologije u sociološkim razmatranjima nužno se suočavamo s nizom ograničenja i jednostranosti koje izražavaju specifičnosti društvenih prilika a koje su predstavljale kontekst i predmet ovih razmatranja. Uz implicitnu ili eksplicitnu pretenziju na univerzalnu vrijednost njihovih tumačenja, do danas se izređalo već mnogo kritičkih ocjena

koje dokazuju upravo suprotno¹⁸. Specifičnosti ovog konkretnog konteksta predstavljaju npr. sistem privatne svojine, velika etnička heterogenost, visok stupanj rasta, odnosno »ekspanzije« grada, industrijsko-trgovinsko ekonomska osnova, razvijen saobraćaj i dr., što sve nalazimo u Cikagu, rodnom kraju »ekološke škole«. Kao što kaže Manuel Castells, radilo se o evoluciji aglomeracije s brzim rastom u kojoj je preovladavala kapitalistička industrijalizacija kojom je u potpunosti ovladavala logika profita (vidi M. Castells, 1972.). Tek ovakva eksplikacija i specifikacija historijskih prilika mogu određenije ocrtati granice dopuštenih uopćavanja. Sociološka literatura nam pak, sve do danas, pokazuje široku popularizaciju ekoloških teorija a njihovo proširivanje nije zasnivano na odgovarajućem komparativnom istraživanju koje treba pokazati domet njihove punovažnosti.

Kritička analiza (naročito Castells i suradnici u Francuskoj), koja je istovremeno izložila ideološke elemente i etnocentričnu zatvorenost »ekološke škole«, potvrđuje potrebu za komparativnim istraživanjima kao neophodnom osnovom za potpunije obrazložena teoretska uopćavanja na ovom području.

Etnocentrički mentalitet je dakle, oblik izolacije, a promatrati stvari izolirano, izvan šire i cjelovitije veze — kako konstatira F. Engels — znači da »ih ne shvaćamo u njihovom kretanju, već u njihovom mirovanju, ne kao nešto bitno promjenljivo već kao nešto čvrsto, ne u njihovom egzistiranju, već u njihovoj smrti« (F. Engels, 1848.). Udaljavanje od cjelovite globalno-društvene analize i zatvaranje u prostoru i vremenu znači i sužavanje mogućnosti spoznaje razvojnih zakonitosti i utvrđivanje statičkog shvaćanja društvenih pojava. Sužavanje u prostoru karakteristično je povezano sa sužavanjem u vremenu i suprotno. Iz toga možemo izvesti zaključak da tamo gdje postoji interes za uočavanjem datog društvenog stanja, nećemo naići na interes za uspoređenjem s ostalima budući da bi time odmah razotkrivali i podsticali tendencije k promjenama. Ako povezivanje u širem okviru znači i razotkrivanje dugoročnijih razvojnih perspektiva iz toga proizlazi da je u interesu onih koji žele da prije svega očuvaju dato stanje, da usmjere cjelokupnu pažnju na najuže moguće okvire. Zato je opet moguća osnova za razumijevanje tendencije k mikro-sociološkom i psihologističkom razmatranju društvenih pojava.

4. Ekološki faktori i razvoj

Dakle, došli smo do zaključka da nam ekološke koncepcije u sociologiji većinom ne pružaju odgovarajuću osnovu za dijalektičku analizu prostorno-društvenih pojava. Konceptualizacija koju je uvela ljudska ekologija zahvaća preuzak vremensko-prostorni horizont i ostaje suviše na površini društvenih događaja da bi mogla tumačiti bitne karakteristike, odnosno zakonitosti, prostorno-društvenog razvoja. Ekološka paradigma može izraziti samo promjene u »sistemu rasta« tj. u društvenom životu. Razvojne procese treba razmatrati kao nepovratne promjene koje se ne mogu svoditi na prilagođavanje. Pojedini ekološki faktori doduše mogu, s obzirom na konkretni društveni kontekst, povećavati i smanjivati dinamiku razvojnih promjena. U tom smislu mogu nam poslužiti u objašnjavanju promjena unutar određenog razvojnog konteksta, a ne i kao pojmovi u općoj teoriji razvojnih promjena (Z. Mlinar, 1974.).

Novija istraživanja u okviru socijalne ekologije naznačavaju pojedine dimenzije proširivanja u teorijskom tumačenju prostorno-društvenih promjena i nadilaženja deskriptivnog nivoa analize. Pri tome mislimo na proširenje u odnosu na vrijeme (od presjeka u jednoj vremenskoj točki na analize promjena tokom vremena), u odnosu na nivo teritorijalno-društvenih jedinica (uzimanje u obzir i širih, regionalnih i nacionalnih jedinica) i na afirmiranje međunarodnog komparativnog

¹⁸ Niz kritičkih primjedbi sociologa iz drugih zemalja upozorio je da pojedini modeli, kao npr. Burgesova teorija koncentričnih zona koja, tobože, objašnjava rast i ekološku strukturu grada — ne važe za gradove u Latinskoj Americi, da postoje razlike u poređenju s evropskim gradovima i sl. Vidi npr.: Chombart: de Lauwe et al; 1952., str. 40—53; Ivan Szeleny, 1974; R. E. Pahl, 1974.

istraživanja. Ti drugi pozitivni trendovi u socijalno-ekološkom istraživanju zahtijevaju kompleksnije teorijsko povezivanje koje će predstavljati osnovu svjesne i dugoročne (pre) orijentacije ekološkog proučavanja u sociologiji.

III DIJALETIKA PROSTORNO-DRUŠTVENOG RAZVOJA

1. Dugoročne perspektive

Iz opisane analize ekoloških koncepcija evidentno je da je ljudska ekologija ostajala na površini prostorno-društvenih promjena, ako ih je razmatrala nepovezano u prostoru (jednu pored druge) i vremenu (jednu za drugom). Nehistorijsko tumačenje ostajalo je pri objašnjavanju oblika prostorno-društvenih agregata, ne shvaćajući njihov značaj sa stajališta razvojnih zakonitosti. Zato je proširenje vremenskog i prostornog okvira interpretacije istovremeno i osnova za postavljanje potpuno novih pitanja na koja treba odgovoriti s teorijskog i empirijsko-istraživačkog nivoa.

Kao što smo već ustanovili etnocentričku ograničenost koju trebamo savladati s komparativnim istraživanjem različitih situacija u prostoru, tako je i kratkoročnu vremensku dimenziju potrebno dopuniti s tumačenjem osnovnih zakonitosti i kvalitativnih promjena koje razotkriva dugoročna razvojna perspektiva. Upravo ovakvo proširenje razotkriva nam uvijek nove slučajeve nedosljednosti u razmatranju društvenog razvoja. U načelu, skoro već svatko prihvaća zahtjev da svijet »ne možemo shvatiti kao kompleks konačnih stvari, već kao kompleks procesa, u kome se prividno nepromjenljive stvari isto tako kao i njihovi misaoni odrazi u našoj glavi, pojmovi, neprekidno menjaju, tako da se rađaju i nestaju...« (Engels, »Ludvig Foerbah...«). Ali, kao što kaže Engels, verbalno priznavanje ove značajne misli i njeno stvarno sprovođenje u pojedinom slučaju na svakom području koje treba istražiti, to su dvije različite stvari. U suštini, ovakvo dijalektičko gledanje veoma se teško afirmira, bilo zato jer se radi o posebnim interesima u očuvanju datog stanja ili zbog inercije.

Ovdje ćemo samo okvirno naznačiti dugoročnu perspektivu na osnovi tri modela ili idealna tipa koji ukazuju na tri etape prostorno-društvenog razvoja.

a) Prvi tip predstavlja izolirane, teritorijalno ograničene i unutrašnje atomizirane društvene jedinice. Ilustriraju ih stare, primitivne seoske zajednice, kao na primjer indijske općine, koje su razmatrali Marx i Engels. To su društvene jedinice koje u stvari nemaju svoju historiju; njima preovladavaju autarkijska inercija i stagnacija. Za njih je karakterističan rast u granicama datosti konkretne fizičke sredine, a ne razvoj. Ovakva jedinica je unutrašnje homogena, dok su razlike među pripadnicima bezizražajne. Pojedinač je utonuo u »zajednicu«. Unutrašnja homogenost i sličnost među pripadnicima manifestira se prema vani kao različitost u odnosu prema ostalim jedinicama. Problem nivoa teritorijalno-društvene organizacije praktično se još ne pojavljuje. Inovacije se veoma rijetko pojavljuju i odmah se gube¹⁹. Dakle, klasična ekološka paradigma u potpunosti odgovara ovom tipu.

b) Kada se na osnovi usavršene proizvodnje postigne određeni nivo raznovrsnosti i povezanosti možemo govoriti o drugom tipu, odnosno drugoj etapi u prostorno-društvenom razvoju. Društvena jedinica je još uvijek čvrsto teritorijalno određena. Ipak, za nju je karakteristična barem segmentna unutrašnja povezanost i povezanost prema vani. Geografske karakteristike kao element izolacije nisu više od primarnog značaja za dinamiku razvoja date jedinice. Razmjenu s drugim jedinicama prate unutrašnja društvena i teritorijalna podjela rada, klasna di-

¹⁹ »Na početnom stupnju istorije se moralo svako otkriće svakodnevnog iznova činiti i u svakome mestu nezavisno.« (Marks-Engels: »Nemačka ideologija« — »Kultura«, Beograd, 1964, str. 57.).

ferencijacija i konflikt²⁰. Društvena nejednakost pojavljuje se u vremenu i prostoru, kao dominacija centra u odnosu na potčinjenu periferiju (npr. suprotnosti grad-unutrašnjost, i metropola-kolonija), kao proces akumulacije i koncentracije kapitala i sl. Razvoj jednog područja uglavnom se zasniva na eksploatiranju i ide na račun drugog (npr. depopulacija — koncentracija). Formira se veći broj nivoa teritorijalno-društvene organizacije (lokalna, regionalna, nacionalna, i sl.). I pojedinac dobija relativnu samostalnost koju, po pravilu, ostvaruje samo kao pripadnik određenih interesnih kategorija, organizacija i institucija. Prevladavaju institucionalno određeni načini uključivanja pojedinca u širi društveni sistem. Značajan je sektorski način organiziranja aktivnosti (disciplinarna podjela nauke). Prisutna je težnja k teritorijalnoj ekspanziji kao obliku rasta, koji dovodi do povremenih konflikata ili čak nasilnih sukoba između jedinica. Unutar jedinica i između njih javljaju se veće razlike u stupnju razvijenosti i dinamici razvoja. Inovacije se pojavljuju prije svega na određenim točkama u fizičkom i društvenom prostoru, od kojih se šire prema »periferiji«. Uže teritorijalne jedinice time gube svoj identitet. Apsorbiraju ih susjedne jedinice ili viši nivoi. S razvojem se formiraju i nove, šire teritorijalne jedinice.

c) U budućnosti, dugoročno se ocrtava i treći tip prostorno-društvene povezanosti koji treba da se izjednači sa sveobuhvatnim globalnim društvom. U tom okviru bit će uklonjene međubarijere i posrednički mehanizmi, tako da se pojedinac može neposredno povezivati s globalnim društvom. Teritorijalna osnova društvene organizacije gubi svoju determinacijsku (objašnjavajuću) i prediktivnu vrijednost. I ekološka pretpostavka u većoj homogenosti (unutar) date teritorijalne jedinice gubi na svom značaju. Aktivnosti pojedinaca ne mogu se više objašnjavati u užim teritorijalnim okvirima jer u potpunosti vladaju globalno društveni procesi²¹. Ličnost svakog pojedinca ima toliko jedinstvenih osobina da se ne može više stiskati ni u kakve prosjeke ili prostorne agregate, pojedine sektore ili discipline. Pored izuzetno razvijenog saobraćaja i komunikacija razlike postaju beznačajne i gube se suprotnosti između grada i unutrašnjosti, poljoprivrede i industrije, centra i periferije itd. Novostvorene produktivne snage (pronasci, inovacije) ne ostaju više u zatvorenom krugu, postaju dostupne svima.

Već, ionako, pojednostavljeno naznačena tri »idealna tipa« otvaraju nova pitanja i rješenja u pogledu sadržajnog shvaćanja suštine prostorno-društvenih promjena kao i u pogledu metodologije njihovog empirijskog istraživanja.

Sa sadržajno-teorijskog shvaćanja stalno dolazi do izražaja dijalektika razvojnih procesa koju dosadašnja istraživanja — ni ekološkim pristupom, ni u sociologiji kao i drugim društvenim znanostima — nisu uzimala u obzir u dovoljnoj mjeri.

Razvoj se s jedne strane javlja kao prelazak od jednostavnog k složenom²². U tom smislu, razvojni proces znači prije svega razdvajanje jedinstvnog (na primjer, razotkrivanje razlika i suprotnosti unutar date teritorijalno-društvene za-

²⁰ »Stare primitivne zajednice, o kojima je već bilo govora, mogu da postoje hiljadama godina — kao što je to još i danas slučaj kod Hindusa i Slovena — pre nego što saobraćaj sa spoljnim svetom stvoril u njihovoj sredini imovinske razlike usled kojih dolazi do njihova raspadanja.« (F. Engels: Anti-Diring, Kultura, Beograd, 1964, str. 181.).

²¹ Kao ilustraciju navodimo da npr. promjene u unutrašnjosti već danas ne možemo objašnjavati na osnovi podataka o samoj unutrašnjosti tj. bez uzimanja u obzir utjecaja koji dolaze iz grada i šireg društva.

²² A. Labriola npr. kaže: »Pošto ljudi, ne po vlastitom izboru već stoga jer drugačije ni ne mogu, najpre zadovoljavaju neke elementarne potrebe i tek zatim razvijaju druge, kada se usavršavaju, pošto za zadovoljenje tih potreba, bilo kakve one bile, nalaze i upotrebljavaju određena sredstva i oruđa i udružuju se na određene načine, onda materijalističko shvaćanje istorije nije ništa drugo do pokušaj da se u mislima metodski obnovi postanak i sve veća složenost ljudskog života, onako, kako se razvijao kroz vekove.« (podvukao Z. M.); vidi: A. Labriola, 1958. Slično konstatira i P. Vranicki: »Kada analiziramo bilo koji razvoj, utvrdit ćemo, da ne možemo govoriti o nekom organskom rastu cjeline (kao jedinstvenosti) k novim oblicima, već da je taj rast uvijek uvjetovan s unutrašnjom polarizacijom, unutrašnjim suprotnostima, a koje su jedinstvene.« P. Vranicki, 1975.

jednice. Istovremeno se u suprotnom smjeru odvija povezivanje sastavnih dijelova koji dobivaju svoj poseban identitet preko okvira ranije jedinstvenosti što, u krajnjoj liniji, dovodi do preobražaja i negacije pređašnje jedinice te postanka nove, na višem nivou odnosno u širim teritorijalnim okvirima.

U krajnjoj liniji dolazi do unutrašnje diferencijacije sve do pojedinca, a povezivanje prema vani do globalnog društva kao cjeline. Mogli bismo reći da na taj način najviši stupanj podruštvljavanja istovremeno znači i najviši stupanj oslobađanja ličnosti.

Međusobna isprepletenost ovih dvaju aspekata — razvojnih promjena — manifestira se u mnoštvu pojavnih oblika, preko kojih se proširuje relevantni prostorno-vremenski kontekst društvenog razvoja. Marx i Engels su prostornu (teritorijalnu) dimenziju razvoja razmatrali, prije svega, s stanovišta međusobne uvjetovanosti procesa društvene podjele rada i (saobraćajne) povezanosti preko okvira autarkijskih, primitivnih zajednica, pokrajina pa i preko nacionalnih granica koje ometaju formiranje svjetskog tržišta²³. Izolaciju su navodili kao uzrok, zbog kojeg se proizvodne snage nisu mogle razviti i što nije došlo do dalje podjele rada. Pri tome je interesantno da Marx navodi kao materijalni uvjet za podjelu rada unutar društva »Kapital« I, str. 402) i broj stanovništva i njegovu gustoću²⁴. Ali, pri tome, odmah izražava svoje ograničenje, koje većina studija ni danas ne uzima u obzir. »Ipak, ova gustoća je nešto relativno. Relativno slabo naseljena država sa veoma razvijenim saobraćajnim sredstvima ima veću gustoću stanovništva nego više naseljena zemlja sa nerazvijenim saobraćajnim sredstvima...« (Isto). Ekološki faktori (stanovništvo, gustoća), prema tome i u Marxovoj interpretaciji, nisu od osnovnog značaja, budući da postoji mogućnost njihove supstitucije npr. s razvijenim saobraćajem. Visoka gustoća naseljenosti stanovništva nije apsolutni uvjet za viši stupanj društvene podjele rada.

Dok je na niskom stupnju razvijenosti gustoća naseljenosti bitno određivala stupanj povezanosti i time i dinamiku razvoja, s proširenjem saobraćaja raspored (distribucija) ljudi u prostoru gubi svoju determinirajuću ulogu u objašnjavanju različite dinamike razvojnih promjena. Na kraju dobijamo iste razvojne efekte na osnovi veće gustoće naseljenosti u prostoru (zbijena gradska naselja) uz relativno manje razvijenu tehnologiju saobraćaja i komunikacija, kao što nam ih daje, rijetka (rasuta) naseljenost s razvijenijom saobraćajnom povezanošću.

2. Implikacije za istraživački rad

Ovakova kritička ocjena nekih koncepcija ljudske i socijalne ekologije, kao i prikazani dugoročni razvojni kontekst, dolaze u raskorak s do sada prevladavajućom praksom empirijskog istraživanja.

1. Ova, naime, još uvijek razmatra niz društvenih karakteristika kao konstante, kao da su jednom zauvijek date u nama danas, poznatom obliku. Suprotno tome, prikazana teoretska orijentacija zaoštava dijalektičku prirodu pojava i zahtijeva odgovarajuću metodu analize. Ova se analiza ne može ograničiti na struk-

²³ Ovu tematiku mogli bismo povezati s razmatranjem velikog broja konkretnih tema koje su razmatrane, tako na primjer s povezivanjem i udruživanjem poljoprivrede i industrije, grada i unutrašnjosti, s razmatranjem usitnjenosti i nemoći seljaka ili pak velike industrije koju zahtijeva svjetsko tržište i istovremeno uništava stare zanate itd.; kao ilustrativan primjer možemo citirati slijedeću konstataciju: »Na mjesto stare lokalne i nacionalne samodovoljnosti i ograđenosti stupa svestrani saobraćaj, svestrana uzajamna zavisnost nacija. A kako je u materijalnoj, tako je i u duhovnoj proizvodnji. Duhovni proizvodi pojedinih nacija postaju opštim dobrom. Nacionalna jednostranost i ograničenost postaje sve više nemoguća, a iz mnogih nacionalnih i lokalnih književnosti stvara se svetska književnost«. (Vidi: Marks-Engels, Manifest komunističke partije, 1966., str. 11).

²⁴ To su dvije od tri promjenljive (pored toga još — heterogenost), koje je L. Wirth upotrijebio za definiciju grada odnosno gradskog načina života. U ekološkoj literaturi često se uzimaju kao osnova koja određuje karakteristike suvremenog života. M. Castells je upozorio da treba kao osnovu za objašnjavanje uzeti industrijalizaciju, a ne urbanizaciju (Vidi: M. Castells u knjizi C. G. Pickvance, 1976., str. 37—38).

turne presjeke u određenoj vremenskoj točki, već neophodno uključuje i promjene tokom vremena. Sa stupnjem razvijenosti mijenja se, također i značaj vremena. Kronološke jedinice kao konstanta ne odgovaraju i ne izražavaju različitu dinamiku društvenog razvoja. U njima se kriju razlike između kvalitativnih i kvantitativnih promjena, kontinuiteta i diskontinuiteta.

2. Iz naše studije proizlazi da se ekološka analiza ne treba ograničiti samo na razmatranje pojedinih pojava, već da ih treba promatrati u relevantnom društvenom kontekstu i ulogu fizičke sredine treba objašnjavati kao promjenljivi predmet razvojne ekologije. Lokalne, regionalne, nacionalne i druge teritorijalne jedinice treba promatrati s gledišta — kako kvantitativnih, tako i kvalitativnih — društvenih promjena, a ne uzimati ih samo kao date (konstantne) okvire za objašnjavanje promjena unutar njih. Isto vrijedi i za »sektorsku« konceptualizaciju razvojnih promjena koju često upotrebljavamo u praksi. I sektorska organizacija aktivnosti nije konstantan okvir za istraživanje razvojnih promjena. Kao odraz društvene podjele rada postaje relevantno tek na određenom stupnju razvijenosti, a zatim, s višim stupnjem podružljivanja svih produkcijskih aktivnosti opet gubi svoju moć »objašnjavanja«.

3. Umjesto ograničavanja samo na jedan (npr. lokalni) nivo, treba istovremeno uzeti u obzir više nivoa analize i u ovako proširenom kontekstu objašnjavati različitu dinamiku razvoja pojedinih teritorijalnih jedinica. Stupnjem razvijenosti mijenjaju se, kako moć objašnjavanja pojedinih nivoa teritorijalno-društvene organizacije, tako i »težina« ličnih osobnosti pojedinaca. Tokom razvoja neki (najniži) nivoi potpuno gube svoju determinacionu ulogu, dok se istovremeno formiraju sasvim novi (viši). Analizu objektivnih tendencija mijenjanja treba dopuniti analizom uloge subjektivnog faktora i njegovog doprinosa dinamici prostorno-društvenih promjena.

4. Modeli rasta mogu se, doduše, koristiti — zajedno s modelima difuzionih procesa u vremenu i prostoru — za objašnjavanje različite dinamike prostorno-društvenih promjena ali oni ni izdaleka, ne »pokrivaju« suštinu razvojnih procesa. Zato ni **eksploatacije** trendova rasta nisu pogodna osnova predviđanja razvojnih promjena u budućnosti. Dosadašnja predviđanja na osnovi socijalno-ekološkog istraživanja nisu bila uspješna upravo zato što su uzimala u obzir samo promjene date pojave a ne i promjene u odnosima između pojava (promjenljivih) i promjene u društveno-teritorijalnim jedinicama. U daljnjem istraživanju treba dakle jasnije razlikovati kvantitativno mijenjanje pojedinih indikatora od promjena objašnjavajuće moći (determinacijske uloge) koja, ipak, pokazuje i kvalitativne promjene u smislu pojavljivanja i gubljenja ovih indikatora razvojnih procesa.

5. I prostorna dimenzija tokom razvoja mijenja svoju ulogu. Iz toga proizlazi niz implikacija, za konkretno empirijsko istraživanje prostorno-društvenih promjena. Lokacija u prostoru postaje proširenjem saobraćaja sve manje pogodan indikator stvarne pristupačnosti dobara, usluga i ideja. Zato lokalne (regionalne) jedinice nije dopustivo promatrati kao zatvorene društvene jedinice. Kriterij razvijenosti mora u sve većoj mjeri uzimati u obzir prije svega pristupačnost k višim centrima i globalnom društvu u cjelini.

6. Na razinu metodologije istraživanja razvojnih promjena postavlja se i više daljnjih zahtjeva:

a) prelaženje površinske, deskriptivno-pozitivističke metode razmatranja prostorno-društvenih procesa, što treba da dođe do izražaja u izgrađivanju uzročnih modela objašnjavanja ekološke strukture i procesa;

b) dalje razvijanje postupaka za multivarijantnu analizu, koja treba što kompleksnije obuhvatiti društvenu cjelovitost razvojnih procesa, s jedne strane, i omogućavati razlikovanje bitnih pojava od njihovih pratećih manifestacija odnosno korelata, s druge strane;

EKOLOŠKE KONCEPCIJE

c) istovremeno, radi se o zahtjevu za prelaženjem agregatne analize podataka, koja se zasniva samo na razmatranju prostorno određenih kompleksa pojava, ne uzimajući u obzir stupanj i način te njihove povezanosti;

d) razvijanje komparativnog istraživanja koje uključuje veću raznovrsnost istraživanih situacija i objašnjava granice dopuštenog uopćavanja;

7. Teorijsko tumačenje razvojnih procesa treba da postane neposrednijom osnovom za izgrađivanje metodologije (dijalektička analiza), te da pruža kriterije za ocjenjivanje relevantnosti izvora informacija i formiranje sistema informacija za potrebe planiranja razvoja u praksi. Rezultati istraživanja treba da budu stalna osnova za veću selektivnost i time za racionalizaciju u prikupljanju podataka, dok istovremeno treba proširiti informacionu bazu, što će omogućavati analizu za duže vremenske periode.

Zdravko Mlinar:

Ecological Conceptions, Spatio-social Changes and Development

SUMMARY

The classical approach known from the earliest period of development of urban sociology as human ecology and social ecology does not provide a satisfactory conceptual-theoretical framework to facilitate a dialectical interpretation of spatio-social processes. The »classical« ecological approach particularly could not offer a satisfactory framework for considering the determination of developmental changes which leads to limitations of this approach. The most important proponents of the »classical« ecological approach (McKenzie, Wirth, Park and others) insist on a mechanistic understanding of change and focus on growth and not development. Moreover, they concentrate on the analysis of social aggregates to which the characteristics of community are unjustifiably attributed. The »classical« ecological interpretation is predominantly biological after the model of Darwin, and its concepts cannot give satisfactory explanations to social phenomena. In addition, ecological analysis in its »classical« form is ethnocentric and insists on a perpetuation of class society.

In contrast to the »classical« orientation in ecological studies, »newer« research moves beyond the descriptive level of analysis. Conceptualization is oriented to longer time periods and it also takes into consideration a wider spatial territory-regional or even national units. On the basis of a critique of the »classical« ecological approach (Castells), the newer ecological research in the framework of a briefly sketched paradigm gains greater significance in the scope of the dialectics of spatio-social development.